

Losoncz Márk

A LÁJKOLÓ ÉSZ KRITIKÁJA

Majának és Ivannak

Ezt a történetet többféleképpen is el lehet mondani. Mindenekelőtt hangsúlyozni lehet, hogy az értékelés mint cselekvési forma látszólagos semlegessége miatt kerülheti el a kritikai reflexiót. Magától értetődő tevékenységgé szilárdult, és azt a benyomást kelti, mintha a bírálat csakis tartalmi jellegű lehetne, mintha legfeljebb az értékelés nem eléggé autentikus alanyára illetve méltatlan tárgyaira vonatkozhatna. Ám amennyiben eltekintünk a feltétel nélkül tömjénező változatoktól („a véleményformálás dinamikus pluralizmusa”, „az értékek fokozottan szabad áramlása”, „a preferenciák tiszta demokratizmusa a virtuális nyilvánosságban”...), talán szembesülhetünk az értékelés mint különleges alakzat kritikai megközelítéseivel. E cselekvési mód, a kényszerű valorizáció egy sokrétű történelem részese, egy olyan történelemé, amely a hátunk mögött zajlik, s átgondolása megannyi fogalom befektetését igényli. Márpedig a lájkoló ész kritikájának, úgy véljük, nem a határok illetéktelen átlépésére kellene rámutatnia, hanem sokkal inkább az értékelés aktusába sűrűsödött társadalmi (gazdasági, politikai, metapszichológiai...) folyamatokra kéne felhívnia a figyelmet.

* * *

Yves Charles Zarka egy esszéjében (*L'évaluation: un pouvoir supposé savoir*) arról ír, hogy ma sokkal gyakrabban beszélünk értékelésről, mint a 90-es években.¹ Az értékelés a hatékonyság, a gazdaságosság, az alkalmazkodás, az innováció ideológiájaként terjed ki immár minden társadalmi szektorra, és a javak termelésének általános kontrolljaként működik: vezérli a termelés elosztását, újszerű bürokratikus alakzatokat hoz létre, felügyel, osztályoz, számszerűsít, rögzít, standardizál és normalizál. Ám pontosan ezért leplezheti le a kritika úgy, mint ami éppen hatékonyság, a gazdaságosság, az alkalmazkodás és az innováció ellehetetlenítője – hiszen ki képes nyugodtan dolgozni az értékelő masinériával a feje fölött? Zarka az értékelés intézményesülését hangsúlyozza, hogy ez a logika messze túllépett az árucikkek szokványos

¹ ZARKA, Yves Charles 2010. *L'évaluation: un pouvoir supposé savoir* = Uő.: *La destitution des intellectuels*. PUF, Paris, 57-77.

világán, s példaként a felsőoktatásban folyó kutatásra utal: az egyetemi üzem szabványosított értéklétrákon járkal fel s alá (lásd a kutatói szókincs izgalmas bővülését: h-index, idézettségi faktor...), minősége az értékelés kvantitatív szilárdságának függvényében alakul. A névtelenség, a látszólagos semlegesség és az állítólagos átláthatóság elrejtik a fegyelmezésben levő önkényt. E hatalmi forma önlegitimációja nem lehetne meggyőzőbb, az egalitárius szempontok ki vannak elégítve: a személytelen kritériumok mindenki számára érvényesek. A nonkonformitás, a mégoly szerény fölhorokanás is az intézményes halált kockáztatja, ám az ellenállót az értékelés tárgyilagossága billenti fenéken. Az értékelő masinéria az, amivel szemben nincs apelláta. Diskurzusrezsim, az igazságban mint normában érdekelt hatalom, menedzseri logika – ezekkel a szavakkal írja le Zarka a jelenséget. Az értékelés rejtőzködését egy különleges transzparencia fedi el, hiszen a szempontok mindenki számára hozzáférhetők, jutalmazásait és büntetéseit mindig meg lehet indokolni a kritériumrendszer objektivitásával. A kritika akkor indul el igazán a leleplezés útján, ha a szubjektivitásnak a hierarchiában elfoglalt helyére hegyezi ki a dolgot és így kérdez: ki ellenőrzi a bennünket ellenőrzőket? A Zarka esszéjének címében levő lacaniánus fordulat találó, mert a tudás eleve feltételezett, és pontosan ezért ideologikus az értékelés. A központi evaluátor az eleve tudó névtelen Másik (mint „*sujet supposé savoir*”), aki szakértőbb a szakértőknél, tudósabb a tudósoknál – a pánevaluáció világában kivételes, láthatatlan hatalomnak örvend. Nem is egyszerűen értékkel, hanem egy metapozícióból határozza meg azt a mezőt, amelyen belül az értékek egyáltalán elrendeződhetnek. Madártávlatából magát az értékelést értékeli.

Vannak azonban az értékelésnek alattomosabb, perverzebb formái is, amelyek elkerülik Zarka figyelmét. A *self-evaluation* varázsszava azt sugallja, hogy az értékelés már nem egy felettem vagy tőlem messze levő Másik kizárólagos előjoga. Így például a vizsga végén a diák a tanárt megelőzően osztályozhatja magát, a vállalat dolgozói őszintén mérlegelhetik hatékonyságukat az év végi kérdőíven. Elérkezett hát végre a csodálatos szabadság, hogy leértékelhetem magam. Vagy akár felülértékelhetem a tevékenységemet, ezúton is kifejezhetem kifogástalan önbecsülésemet. Tálcán kínálják a lehetőséget, hogy az értékelés alanya és tárgya egyesüljön. Önmagamot értékelem, így tehát az „én” és a „magam” között semmilyen rés nem keletkezik, minden megreked ezen intim téren belül. Althusser szerint az ideológia eredeti szubjektumokként mutat be bennünket, és nem valaminek alávetett szubjektumként – hát íme. A nem-szabad szabadság (amelynek jól ismert példái a munkaerő „szabad” elidegenítése a

szerződésben, a döntéshozatalról való „szabad” lemondás a képviseleti demokráciában) sajátos változata ez: az önértékelésben is szabadon vethetem alá magam egy szempontrendszernek. Tehát engem interpellál értékelőként a rendszer, az értékelő és az értékelt imaginárius összhangja helyett így sokkal inkább a Másik interiorizálásáról van szó, az ő gépezete válik még hatékonyabbá rajtam keresztül. A belsővé tett kontroll növekedése és az önkifejezés gazdagodása kéz a kézben járnak. Mondja, Ön hogyan értékelné az elmúlt évben végzett teljesítményét?

A critical management studies szerzői rámutatnak arra, hogy a posztfordizmusbeli csapatmunka során a cégek az értékelést gyakran magukra a dolgozókra bízják, hogy figyelemmel kísérhessék az egyre nehezebben kontrollálható munkafolyamatokat is, illetve, hogy megtakarítsák maguknak az ellenőrzéssel járó fáradalmakat. Egy kölcsönös, személyközi mikropanoptizmus (Jamais Cascio szerencsés kifejezésével élve: részvételi panoptikon, *sousveillance*) jön létre, amelyben minden egyes személy a többiek felügyelő menedzsereként működik. Ez a csoporton belüli értékelés gondoskodik a munka hatékonyságáról, a lojalitás követelménye pedig összefonódik a munkatársak ellenőrzésének kötelességével. Az értékelés szubszidiaritásának nevezhetnénk ezt az „alulról építkező” gyakorlatot, amelyben az értékelő nem egy távoli vagy felettem levő Másik, hanem a mellettem levő hús-vér társam, aki – az ördög tudja, mit forral magában most is... – bármikor leértékelhet.

Ahol van értékelés, ott mindig vannak leértékeltek is. Az értékelés mint hatalmi forma szelektál és kitzaszt.² Az értékelés és a fontos részelemeként szolgáló mérés közti összefüggés azonban összetett. Olykor a mérés számszerű objektívásával leplezik az értékelésben rejlő önkényt („mi szeretünk veled dolgozni, de hát tudod, a kritériumok...”), olykor pedig az értékelésben rejlő többlétszubszektívással takarják el a mérés tényszerűségét, azt sugallva, hogy valójában csak esetleges preferenciákról van szó („hiszen jól tudod, a számok nem minden”). A mérést kihasználhatják az értékelés idején, az értékelést kihasználhatják a mérés idején. A kettő között nincsen szigorú határ, könnyen átcsapnak egymásba, hogy végül mérhessék az értékelést

² Egy másik perspektíva felől tekintve érdemes megemlíteni, hogy Carl Schmitt (aki egyébként igyekezett relativizálni az értékfogalom gazdasági eredetének jelentőségét, és az értékfilozófiát a 19. század nihilizmusára adott pusztá reakcióként értelmezte) az értékek zsarnokságáról szóló művében az értékek ütközését háborús állapotként írta le, amelyben mindig vannak kitzasztott ellenségek. Az értékelésben egy hatalmi törekvés nyilvánul meg, amely agresszív, hierarchizál és elnyom. Az értéktételező diktatórikus önkénye a társadalmi pluralizmus ellehetetlenítője, erővel vagy a szégyen közvetett mechanizmusaira támaszkodva kényszerít az értékek elismerésére. SCHMITT, Carl 1979. *Die Tyranei der Werte*. Lutherisches Verlagshaus, Hamburg.

és értékelhessék a mérést. Az akták szaporodnak, egyre gyülemlelenek az adatok, mind könnyebben és precízebben követhetjük, hogy mennyit is érünk.

* * *

Úgy tűnik, a modernitás dinamikája szükségszerűen létrehozza az érték(elés) radikális bírálatait is. Egy roppant sokrétű kritikai hagyomány mutat rá például a csereérték erőszakosságára és korlátaira: nincsen olyan ellenérték, mondják, amely bizonyos kitüntetett létezők (a lista gazdag, a személyiségtől a műalkotásig húzódik) megfelelő tükréként szolgálhatna. Az ilyen kritikai beszédmód mindig azt kockáztatja, hogy – a tiszta minőséget ünnepeelve az inautentikus számszerűsítés ellenében – a tulajdonképpeniség zsargonjává válik, anélkül, hogy rákérdezne magára az értékformára. A gondolkodás, a cselekvés és a tárgyak kvantifikációja pedig hálás téma, ennek bírálatában találkozhatnak Bergson és a weberianusok, Simmel és a heideggerianusok. A szám rémuralma, sugallják, ellehetetleníti az eredendően minőségi élet termékenységét, a heterogén tartamként felfogott idő szabadságfolyamát vagy a lét valódi megmutakozását. És innen tekintve az értékelés méricskélő és kiegyenlítő hatalmi gyakorlata is elfed valami autentikusat.

A politikai gazdaságtan kritikájának margóin megjelentek azok az elméletek, amelyek a használati érték és a csereérték mellett létező más értéktípusokat is fel kívánták tárni. Benjamin a „kiállítási érték” (*Ausstellungswert*) fogalmával azon értéktípust igyekezett megragadni, amelyben nem egy használat nyilvánul meg, de nem is a csereértékben kifejeződő társadalmilag szükséges munkaidő. Így például egy festmény muzeális értéke pontosan abból fakad, hogy a mindennapi használat közege kívül rekedt, és az ára sem a megalkotásába fektetett munkát tükrözi vissza. Az eredeti életösszefüggéseiből kiszakadt, a rituális szerepétől megfosztott műalkotás nem egy munkavégzés eredményeként szerepel, nem egy megbecsülendő művészi technika produktumaként, de nem is egy használható műremekként, hanem mindenekelőtt az esztétikai tudat funkciótlán tárgyaként. Az instrumentális racionalitás által leigázott mindennapi tárgyiságon kívül van, és pontosan ebből fakad a kiállítási értéke. A korai Baudrillard szintén azért alkotta meg a „jelérték” (*valeur-signé*) terminust, hogy a tárgyaknak a funkcionalitáson és a termelésen túli vonatkozásaira mutasson rá. A tárgyakat ellepi egy másodlagos réteg, a társadalmi konnotációké, olykor olyannyira, hogy a használat már legfeljebb alibiként szolgál a jelértékkel való hivatkozáshoz. A differenciák értékrendszeréről van szó, akárha Saussure

találkozna Veblennel: egy rikító színű miniszoknya az elefántesontszín hosszú szoknyától való különbözősben nyeri el jelértékét, és ez a különbségtevés magával vonja egész társadalmiságunkat. Egy művészeti aukción pedig a festményhez mint esztétikai jelhez a szociális hierarchiában elfoglalt státusz és presztízs másodlagos jelentései is csatlakoznak. Baudrillard radikalizálni kívánja a politikai gazdaságtan kritikáját: a marxizmus, mondja, csupán a kapitalizmus kispolgári bírálatát végzi, amíg a csereértéktől az „elveszett”, „autentikus” használati értékhez való visszatérésért küzd. A csereérték és a használati érték, mondja, csak ugyanazon érem két oldala, mindkét értéktípus a fetiszizmus motorjaként szolgál. Sőt, talán a használati érték az igazi vétkes az értékfogalom uralmáért, ezzel a kifejezéssel ugyanis a tárgyak rögzített, állítólag változatlan funkcionalitását és a már eleve meglevő szükségletek kielégítését teszik meg a fő szempontnak. Mauss és Bataille nyomdokain haladva Baudrillard a szimbolikus cserét méltatja, amely túl van mindennemű célszerűségeken. Úgy véli, hogy az ajándékozás, a játék, a feláldozás egyedi, ünnepi gesztusai mérhetetlen, kodifikálhatatlan, kihasználhatatlan eseményeket jelentenek, valamit, ami nem érték és nem is értékelhető.

Nemrégiben Negri és Hardt az immateriális munka intézményesített mérését bírálták. Szerintük a modernizáló funkcióján túllépett és immár pusztán élőködővé vált tőke általi mennyiségi ellenőrzés szükségképpen eltorzítja az egyre inkább uralkodóvá váló kognitív-affektív munkát. „*Immaterial labour is immeasurable*” – mondják. Hogyan is méricskélhetné bárki például a szellemi innováció folyamatát? Egy szellemi és érzelmi koordináción alapuló közösség tagjai életük megannyi szegmentumával járulnak hozzá a javak teremtéséhez, és önnön életük is újrateemtődik a munka során, márpedig mindez messzemenően meghaladja a kvantifikálhatóságot. A mai métropoliszok diffúz sokaságának munkája elválaszthatatlan az életformától; a munkahely és az otthon, a munkaidő és a szabadidő közti határvonalak eltűnőben vannak. Többek között ezért is a kapitalizmus egyre kevésbé tudja útját állni az új típusú munkának, mert ez azonos az önmagától elkülönülő, immanens élet mértéken túli termékenységével. Ezen elbeszélésben maga a rendkívüli többlethozamú Élet válik a létünk minden pontjára kiterjeszkedett birodalom sírásójává, ám anélkül, hogy részt kellene vennie a negáció fáradtságos munkájában: a tőkés társadalomból egyszerűen ki kell vonulni, elegendő az *exodus*. Negriék csakugyan utalnak a mózesi stratégiára – védekezni kell a távozás közben, de a birodalom háborús gépezeteit ugyanis elnyeli a tenger. A módszeres tagadásra nincs is szükség, megteszi a jelenben csíráként megbújó alternatív jövő tiszta affirmációja, így tűnik el az

ellenállás dialektikája. A mind elvontabbá váló tőkefelhalmozás eszerint már nem tud mit kezdeni az új típusú munka tisztán minőségi és kooperatív jellegével. Negri és Hardt egy eszmetörténeti eredetét tekintve konzervatív gondolat, a „posztindusztriális társadalom” gondolatának mentén dicsőítik a mérhetőségen túlmutató munkát végző sokaságot. Ám azt is sugallják, hogy Kánaán földje voltaképpen itt van bennünk, afféle koegzisztens kommunizmusként, hiszen a sokaság részeként már most hatékonyan állunk ellen a tőkés társadalom kontrollmechanizmusainak. A biotermeléssel, életünk kreatív teremtésével, életformáink szubverzív gyakorlataival, mondják, a sokaság válságba sodorja az uralkodó rendszert. A rendkívül termelékeny, mindenki által osztott javakra építő immateriális munka ugyan a rendszer segédeiben egy krónikus mérési kényszert idéz elő (minden áron satuba kívánják fogni a felügyelet alól kibújni próbálkozó sokaságot), de mindhiába, ha a mérés folytatódik is, egyre esetlegesebbé és önkényesebbé válik. A most folyó gigantikus harc tehát így írható le: minőségi-kooperatív termelés *versus* ellenőrző-alávető mérés, de nem ellentétről van szó, hanem sokkal inkább az utak elválásáról. Mindenesetre Negri és Hardt számára a mértéken és mérésen túli mozgékony értékteremtés esélyei jobbnak látszanak.³

* * *

Az érték transzhisztórikus kategóriának tűnhet, mindennapos használata folyton az örökkévalósággal kacérokodik, az állandóság vágya nyilvánul meg benne. Holott egy történelmi-társadalmi kategória, amelyet gazdasági szerepe nélkül képtelenség elgondolni. Amikor Marx a *Tőkében* az „érték” (*Wert*) szót használta, olyan fogalmat vett igénybe, amelyet Németországban a gazdaságtan használt, és csak később került át a matematikába és a 19. század utolsó harmadára az etikába. Tehát az érték, mielőtt egy ontológiailag önálló vagy éppenséggel az ontológián túlmutató szférára utalt volna, gazdasági kategória volt. Az értékfogalom szövevényes története, amely a neokantiánusoktól Schelerig, Nietzschétől Weberig, Kluckhohn értékanalíziseitől a *Werturteilstreitig* húzódik, csupán kései fejlemény. Az értékek

³ Maga Negri különbözőképpen viszonyult az értékfogalomhoz: a korai Negri üdvözlendőnek tartotta, hogy a *Grundrisse* nem az érték fogalmával indít, és az értékelmélet meghaladására tett javaslatot, míg a kései Negri a Hardttal közösen írott művekben a mértékkel (*measure*) éppen a munkaidővel nem mérhető érték (*immeasurable value*) autentikus voltát állítja szembe. Minderről részletesebben: CAFFENTZIS, George: *Immeasurable Value? An Essay on Marx's Legacy* – <http://www.commoner.org.uk/10caffentzis.pdf> Illetve: TOMS, Stevens: *“Immeasurability”: A Critique of Hardt and Negri*. <https://lra.le.ac.uk/bitstream/2381/3592/1/Toms%20on%20Hardt%20and%20Negri.pdf> [Az immateriális munka fogalmát bírálja, az operaismo és a postoperaismo egészét lefedve, Primož Krašovec írása: KRAŠOVEC, Primož 2013. Nematerijalni rad u operaizmu i postoperaizmu = *Štvar* 5., 57-72.](#)

érvényességét/elismertségét, apriorizmus voltát, tényekhez való viszonyát, viszonylagosságát, történetiségét, hordozóit, tárgyakhoz való kötődését és a tőlük való függetlenségét illető kérdéseket megelőzi a gazdasági eredet. Az érték, mielőtt egy ontológiailag önálló vagy éppenséggel az ontológián túlmutató szférára utalt volna, gazdasági kategória volt. Tágabb perspektívából tekintve, az érték sikeres karrierjének feltétele a kiteljesedett árutermelés birodalma, amelyben az érték a társadalmi közvetítés alapvető módjává válik. Elvész a tárgyak „objektív”, „immanens”, „szubsztanciális”, „magánvaló” jelentősége (*valor naturalis, worth*; és ezzel összefüggésben a *justum pretium* kérdése), az érték a dolgoknak a piacon való konfrontációjában képződik. Nincsen privát érték, nincsen abszolút érték, nincsen abszolút értékmérő eszköz – csakis az értékeket alakító dinamikus társadalmi folyamatok léteznek. Ekképpen ütközhet a tükrös ponty értéke egy svájci piccolóéval, a Biblia új kiadása a levendula parfüm értékével... A csereértéknek mint az érték szükségszerű megjelenési formájának az absztrakció és a viszonylagosság („reflexivitás”) a vezérelve. Erőtér, kontingencia, sokrétű mező, kontextus, viszony, szerialitás, dinamika. Az érték kategóriájának termelési feltételeiről beszélhetünk (annak mintájára, ahogyan Marx arról beszélt, hogy a munka mint önálló kategória meghatározott társadalmi feltételek mellett jelenhetett meg a gazdaságtanban és retrospektíve felfedi a munka szerepét a korábbi társadalmakban, vagy annak mintájára, ahogyan Peter Bürger a művészet *avant-garde* elképzelésének retrospektív erejét elemezte): az érték mint olyan kategóriájának lehetőségfeltétele a piaci értékáramlást általános társadalmi kényszerré tevő modernitás, az érték kategóriájának diadalútja ennek eredménye. Hannah Arendt arról írt, hogy csak a cserepiac „nyilvánosságának” egyetemes viszonylagosságában válik minden értékké, hogy a társadalmi normákat funkcionális viszonyra feloldó értékek a kereslet/kínálat mozgásaiban képződnek, az önálló lényeg híján levő áruk körforgásában.⁴ Így aztán különös folyamatnak lehetünk tanúi, amikor az „értékválság” és az „értékvesztés” diskurzusát hallgatjuk.⁵ A hagyományos családi, spirituális, politikai vagy nemzeti értékek kríziséről beszélnek (nem egyszer a premodern kor iránti nosztalgiával), csupa olyan dologra utalva, amelyek valami piacon kívülit hivatottak jelenteni, valami autentikusát, valamit igazit. Miközben az értékfogalom diadalmenetének pontosan a modern piac a lehetőségfeltétele. Soha nem volt annyi érték, mint ma.

⁴ ARENDT, Hannah 1958. *The Human Condition*. The University of Chicago Press, 162-167.

⁵ Az „értékválság” és az „értékválasztás” kifejezések körüli nehézségekről más szempontból: TAMÁS Gáspár Miklós 1999. *Törzsi fogalmak II*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 173-223. Az értékfogalom kapcsán még: TAMÁS Gáspár Miklós 1999. *Törzsi fogalmak I*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 24-31.

A *mainstream* gazdaságtan operacionalizálja az értéket, az árra redukálja vagy feloldja az egyéni preferenciák statisztikájában, olykor pedig egyenesen pusztá szónak, metafizikai agyszüleménynek minősíti. A múlt század 30-as éveire az értékfogalom végképp elveszti kitüntetett helyét a gazdaságtanban. Az értékkritikai elméletek jelentősége éppen ezért felülbecsülhetetlen: az értéket állítják a figyelem középpontjába, de nem transzhisztorikus vagy tisztán szubjektív kategóriaként kezelik, hanem társadalmi-történelmi fejleményként, olyan tényezőként, amely a kapitalizmus dinamikájából fakad. A továbbiakban a Marxot újraértelmező értékkritikai iskola (mindenekelőtt Moishe Postone és Robert Kurz) írásaira támaszkodva mutatjuk be az értéket *mint* kritikai kategóriát.⁶ A kritikai mozzanat többek között arra utal, hogy az értéket mint a társadalmi viszonyok alapvető közvetítőjét nem szabad pusztán a piacot vagy a forgalmat szabályozó tényezőként leírni, mert elvont uralma magát a termelési módot is meghatározza. Az érték egy történetileg specifikus munka tárgyiasulása: a kiteljesedett árutermelés világának megfelelő absztrakt munka, illetve annak ideje fejeződik ki benne. A társadalmi közvetítést, s így a társadalmi munkamegosztást is a dologi viszonyok végzik – a termelési viszonyok értékformában fejeződnek ki. A kapitalizmus logikájában a társadalmi gazdagság (*wealth, Reichtum*) teremtése alá van vetve az érték (*value, Wert*) kísérteties önközvetítő mechanizmusainak. Egy ellentmondásokkal teli dinamikáról van szó: a tőke örült mozgékonyasága hozzájárul a modern tudomány és a technológia robbanásszerű fejlődéséhez, a tudás közvetlen termelőerejét forradalmi módon megnöveli, de továbbra is szüksége van az emberi munkára mint az érték illetve az értéktöbblet képzésének feltételére, s így a munkának a társadalmi gazdagság alapvető forrásának kell lennie számára. Mivel a tőke önértékesítő folyamata számára maga az elvont érték jelenti a motivációt, e kényszer okán továbbra is a munka produktivitásának kihasználásán dolgozik, a termelési erőket továbbra is a munkaidővel akarja mérni, holott a társadalmi fejlődést a szabad idő növekedése és a munka jelentőségének csökkenése jelentené. Az abszolút és a relatív értéktöbblet kisajátításának újabb és újabb alakzatai jelennek meg, az értékképzés kényszere pedig az egyszerűsített, szabványosított, intenzív és fragmentált munka fenntartását jelenti. A kapitalizmus az állótőke és a változó tőke dialektikájában hánykolódik. Az érték mind kevésbé alkalmas a valós társadalmi gazdagság mérésére, egyre inkább anakronisztikus, és feszültségei folyamatosan válságba sodorják a

⁶ Joggal nehezményezte nemrégiben Tamás Gáspár Miklós: „Az értékkritika – és itt nem is ennek a mai német *avant-garde* változatára gondolok főként: *Krisis, Exit, Streifzüge* a maga brit és francia leágazásaival – [Magyarországon] ismeretlen.” TAMÁS Gáspár Miklós: *Csonkamagyar patológiák*. http://epa.oszk.hu/01300/01326/00134/MV_EPA01326_2011_12_02_2.htm

rendszert. A társadalmi gazdagság egyre kevésbé függ a közvetlen munkától, az érték nem maradhat a teremtésének meghatározó tényezője, a tömegek többletmunkája pedig fölöslegessé vált, hangzik a diagnózis. Az értékkritika legradikálisabb szárnya tehát az értékalapú termelés, illetve az érték mint olyan felszámolását tűzi ki célul. Meg kell szabadulni, mondják, a produktivitás növelésének illetve a tömeges közvetlen munka strukturális kényszerétől. A hivatkozási pontként szolgáló Marx nem az „érték munkaelméletének” teoretikusa, nem is az antropológiai invariánsként felfogott munka ontológusa, hanem például a *Grundrisse* gépről szóló fejtegetéseinek szerzője, a munkátlanság gondolkodója, azaz a munkát történeti-kritikai kategóriaként használó Marx. Az értékimmanens kapitalizmuskritika pedig éles bírálatban részesül, hiszen a lényegét teljességgel elvétí. Nyilvánvalóan felmerül a kérdés: vajon nem a bírálat hiperbolikus túlfeszítése az egyáltalában vett érték kritikája? Azok, akik egykoron a Rue de Seine egyik házának falára azt írták, hogy „Soha ne dolgozzatok”, nem tétovázának. *Ne valorisez jamais – N'évaluez jamais*. Soha ne értékesítsetek, soha ne értékeljete, soha...

E perspektíva felől tekintve elmondható, hogy a kapitalizmus egymástól lényegileg különböző tendenciákat tartalmaz. Ha igaz a mandeli tézis, miszerint a későkapitalizmus éppen a kapitalizmus legtisztább formáját hozta el, akkor ennek az érték logikájának soha nem látott expanzióját kell jelentenie. Az érték diadala egyfelől extenzív, hiszen az őserdő, a tenger mélye vagy a Hold sem mentesek tőle immár, ám egyúttal intenzív is, mert a jóléti állam idején a tőke önértékesítéséhez képest relatív autonómiával bíró szférák is kiárusításra kerültek. Az érték logikája tehát a korábban érintetlen aspektusokat is absztrakt uralma alá vetette, ezért lehetséges Zarka fentebb említett diagnózisa is a társadalom minden szegletére kiterjedő értékelésről. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy paradox módon pontosan az érték válsága, egyre fokozódó időszerűtlensége idézi elő a krónikus értékelési kényszert. Ám az alávetés alól megannyi ellenálló stratégia igyekszik kibújni, folyamatosan jönnek létre az értéktől megszabadulni kívánó szökésvonalak. Valójában a kapitalizmus mellett, a rendszer árnyékában mindig is jelen voltak a más logikával működő cserefolyamatok. Azonban a későkapitalizmus globális rendjében, ahol már közvetlenül magát az életet termelik, annak minden kognitív és affektív vonatkozásával, az ellenállás és az alternatívakeresés útjai is egyre gazdagabbak. Egyre nő azoknak a javaknak a tábor, amelyeket nem értékesítés céljából termeltek.

* * *

„If facebook ever shuts down, you'll see people roaming the streets, shoving pictures in each others faces, screaming: «do you like this??!! DO YOU??!!»” (ismeretlen)

“There is something profoundly narcissistic in the judgement of preference. «I prefer this, I am a connoisseur, I prefer the late Beethoven quartets against symphonies.»” (Mladen Dolar)

Raymond Williams a 70-es években a „teljes folyam” (*total flow*) kifejezést használta a televízió nézés tapasztalatának leírásához: a kép és a hang megállás nélküli sugárzását az egyes programok strukturált folyammá alakítják ugyan, de nincsen olyan elem a tovatűnő, efemer dolgok váltakozásában, amely valóban megmaradhatna az emlékezetben. A teljes folyam újabb és újabb tartalmakat kínál, a figyelem soha nem lankad, valami mindig lefoglal bennünket. Már a televízió nézés mint tapasztalati forma is a teljes betöltődés biztosítója, tekintet nélkül a tartalomra – az elmélyedés, a reflexió, a távolságtartó megközelítés pedig eleve lehetetlen. Ami Williams korában még elmélyült kritika eredménye volt, mára a „médiatársadalommal” szembeni közhelyszerű ellenvetés lett: a teljes folyam passzivitásra ítéli a befogadót és megfosztja a releváns és az irreleváns közti különbségtéves lehetőségétől. Rendkívül fontos hozzátenni, hogy a televíziózás létrehozta a fogyasztókat aktív termelőkbe változtató stratégiákat is, ez árnyaltabbá teszi a teljes folyamról alkotott képet.

Az internet mintha már eleve nagyobb terhet róna a felhasználókra. A klikkelés és a billentyűk leütése csaknem immateriális-angyali aktus, még a *space* sajátos taktilitása is, valahol a testünk határán játszódik le, bőrünk minimális területén. Túl van a fáradtság lehetőségén és a tiszta felszínen halad (lásd a „szörfözés” régi metaforáját). Ám a barangolás mégis erőfeszítés, tájékozódóképességet feltételez és kutakodást a végtelennek tűnő, áttekinthetetlen hálózatban. A dolgok virtuális áramlása nem maradhat meg egy tisztán semleges sodródó folyamatnak, ez túl nagy aktivitást igényel. A lájkolás (illetve google-vetélytársa, a +1) kiragad, kiemel valamit, bizonyos értelemben elhatárol. A virtuális jelek hideg adódását egy többletmozgással toldják meg, a kritikusan megszűrhető teljes folyamában immár kitüntetett, értékelt dolgok áramlanak. Ennek leírására az internet rizomatikus modellje alkalmatlan, mert egy sajátos vertikális hierarchia jön létre ebben a folyamatban. Nem csupán az unalom módszeres megszüntetéséről

van szó, hanem egyben a felhasználók tehermentesítéséről is, így könnyítenek az agyi szelekción. Az értékeknek tehát körforgásban kell lenniük. Bármilyen virtuális tartalommal találkozunk immár, először – tudtunkkal, vagy tudtunkon kívül – az axiológiai alanyiség nyomaival kerülünk szembe. A lájkolás diadalmenete az értékközömbös tárgyiség leigázásának története. Baudrillard mondja egy helyütt: „...senkinek nincs már közvetlen, brutális kapcsolata a tárgyakkal, vagy az eseményekkel. [...] Csak a dolgok értékét látjuk, nem formájukat.”⁷ A tárgy értéke néhány lépéssel a tárgy előtt jár. A lájkolás sajátos apriorizmusa ez, amely már eleve kommunikatív melegséggel árasztja el a megjelenő tartalmakat. Ebből egyfajta lájkolási kényszer is fakad: közismert, hogy sokan a saját maguk által megosztott linket is lájkolják – a pusztán megosztott tartalom semlegessége nem elegendő, ezért a többletgesztus. A régi kritikai eszme-futtatás szerint a csereérték elhomályosítja a használat közvetlenségét, most viszont úgy tűnhet, hogy az értékelés lehetetleníti el a dolgokkal való igazi találkozást. A lájk a virtuális értékelés pénze. A régi érték-szférák kiegyenlítődték, a „jó”, az „igaz” és a „szép” ugyanazon immanenciasímon áramlanak, minden elfoglalta helyét a ranglétrán. „Jesus Christ (Public figure) – 4, 473, 149 like this”, „Pancakes (Interest) – 728, 766 like this”, „Masturbation (Interest) – 10, 702 like this”. Rajta, szorozzunk és osszunk, hogy megtudhassuk mennyit érnek a dolgok egymáshoz képest. Az érték úgy tűnik el, hogy túl sok van belőle. *As you like it.*

Vannak illanékony lájkok, mint amilyenek a közösségi oldalak teljes folyamában tűnnek fel, és vannak lerakódott lájkok, amelyek rögzített tartalomnál halmazódnak fel. A kettő minduntalan összefonódik és egymást erősíti: lehet lájkolni a linket a már sokak által lájkolt oldalhoz. A lájkolás mindenesetre számokban fejeződik ki. Mit jelentenek ezek a számok, mit fejeznek ki? „Az értékek mint tiszta minőségek mérhetetlenek. [...] Mégis az ugyanazon modalitáshoz tartozó értékek közvetve mérhetővé tehetők, amennyiben megmérjük hordozóikat, mégpedig úgy, hogy mértékegységként használjuk, és bizonyos értékszimbólummal jelöljük ezek egységnyi mennyiségét, amely éppen az észrevehető értékkülönbséget hozza létre. Ha azután megszámloljuk és mint számokat kezeljük ezeket a szimbólumokat, közvetve az értékeket is mérjük” – írja Scheler.⁸ Azonban a lájkolás mindent egyetlen ekvivalenciasíkon helyez el, a lájkok száma nem más, mint a pusztán preferenciák mennyiségi kifejeződése a „nyilvánosságban”. Egy felhasználó, egy lájk: a virtuális rend bizonyára egyenlőségpárti. Ezek a

⁷ BAUDRILLARD, Jean 2009. *A művészet összeesküvése. Esztétikai illúzió és dezillúzió.* Műcsarnok Nonprofit Kft., 51.

⁸ SCHELER, Max 1979. *A formalizmus az etikában és a materiális étika.* Gondolat Kiadó, Bp., 172.

dinamikus értékálladékok egyre gyorsabban keringenek és egyre növekednek, sok millió felhasználó véleménye rögzül bennük évek óta. Van ebben valami örvényszerű: amit lájkolnak, az vonzóbb lesz, és még többen lájkolják – gyakran rejtélynek tűnhet, hogy a Másik vágya miatt részesít előnyben valamit. „*Che vuoi?*” – így hangzik a klasszikus hisztérikus kérdés a pszichoanalízis szerint, a Z generáció azonban ezt pontosítja: mit akar a közösségi oldal Másikja? A körforgásba való bekerülés akár a társadalmi siker jele is lehet. Ami jó, azt lájkolják, amit lájkolnak, az jó. Ugyanakkor van itt egy bizonytalanság. Olykor a lájkolt dolog tartalma kifejezetten rossz (például egy politikus hazugságára derül fény), mégis lájkolják magának a dolognak a megosztását, hiszen nyilvánvaló, hogy a feltöltő távolságot tart, egyfajta metapozícióban van a tartalomhoz képest. A lájk éppen úgy vonatkozhat a tartalomra, mint a tartalom megosztására, tehát lehet hátba veregetés az internetes társadalmiságban való részvétel számára, de lehet a tartalommal kapcsolatos vélemény kifejeződése is. „X. Y. meghalt” – vajon lehet-e lájkolni egy ilyen linket vagy sem? Ha kellőképpen öreg volt és tisztelgünk az életmű előtt, akkor igen? Ha fiatalon, tragikusan hunyt el, akkor nem? Az értékelés a tartalom és a metapozíció közti folytonos ingadozásra van ítélve.

Sokszor csak csatlakozni lehet (*unlike*), az ellenszenvet kifejezni (*dislike*) viszont nem. Kinek ne jutna hát eszébe a freudi állítás, miszerint a tudattalanban csak igenlés van, de tagadás nincs? A lájkolás megteremti a felhőtlen affirmáció kultúráját is (az *Enemy Graph* ezt legfeljebb korrigálni hivatott). Mindenki lájkolja a számára tetszetőst, és a tetszések kinyilvánításai megférnek egymás mellett egy békés, vidám koegzisztenciában, a párhuzamos, egymással sosem találkozó csoportnárcizmusokban, összhangban a *versus* posztmodern válságával. A hamis kibékülés technikáinak egyike ez. Nem véletlenül merül fel a gyanú, hogy a lájkolás csupán felemás társadalmi cselekvésnek tekinthető. Amikor egy tiltakozást kifejező oldalt több százan lájkolnak, de a hús-vér utcai tiltakozáson csupán egy tucat ember jelenik meg (ez történt például a vajdasági Magyar Szó körüli botrány idején), akkor a lájkolás pótcselekvésként szolgál – olyan, mint a tibeti imahenger, elegendő görgetni és úgy tűnik, hogy a valóság elvégzi helyettünk, amit kell. Panaszkodni lehetne, hogy a virtuális értékelés cél-nélküli célszerűsége hatástalanul helyettesíti az eltökélt állásfoglalást. Mégsem vehető komolyan az olyan elemzés, amely a lájkolásnak a hatástalanságot rója fel, ugyanis valóban egy hiperkonnektív logikáról van szó, amely a társadalmi kölcsönhatások jelentős hányadáért felelős immár. A megosztott és értékelt dolgok összekötnek bennünket, valóban közvetítenek. Sőt, a lájkolás egyenesen a polgári

társadalom régi fantazmagóriáját teljesíti be: meggyőzően sugallja, hogy a pusztán személyes preferenciák képezik minden objektív társadalmi kohézió forrását. A linkekhez tapadva értékelő szubjektivitás túlfeszítése (itt ismét eszünkbe juthat az ideológia althusseri fogalma), a lájkok fetisizmusa visszatekintőleg igazolni tűnik mindazt, amit az alig artikulált fogyasztói igények elsődlegességéről, az egyénhez igazodó társadalomról elmondtak.

A közösségi oldalakon való önreprezentáció már eleve a Másiknak készül, az „ilyen vagyok!” örömét vele kell megosztani. A megjelenő „én” egy előzetes stilizáció, egy képernyős sminkelés eredménye. Így aztán a lájkoltság presztíziséért való küzdelem kísértetiesen beékelődik a mindennapokba is: igyekszem úgy pózolni a fényképezőgépnek, hogy az eredmény egy lájkolható kép legyen – a rám szegeződő tekintet már ekkor is a virtuális Másiké. A profilokon levő, gondosan megszürt képekről oly gyakran sugárzó idillikus boldogságban van valami, ami melankólikussá tesz: a Másik jobban élvez nálam, és ezt még értékelnem is kell. Ám a lájkolt Másik soha nem pusztán a saját vágy tárgya, hanem maga is mindig egy lehetséges lájkoló. A lájkolás egy látens, leplezett cserefolyamatot idéz elő, bizonyos függést. Lájkolnak, tehát vagyok. Társadalmi kódként a lájk a Másik számára való lét megnyilvánulása. Az általános egymásrautaltság a kölcsönös elismerés körforgásának dinamikáját jelenti, amelyben nem a Másik önállóságát értékelik, hanem azt, ahogyan megosztja testének látványát, illetve a linkekhez való kötődését, kapcsolódását a végtelen hálózat más pontjaihoz. Fichte és Hegel nem erre gondoltak. A megosztott / lájkolt linkekből egy virtuális személyiségkép konstruálandó, „személyessé vagyunk téve”. És megannyi bébi már eleve lájkok közepette jön a világra, érkezésüket vagy egyenesen az őket ábrázoló ultrahangos képeket már megannyi felhasználó értékelte. A tükörstádiumot megelőzi a lájkstádium, mondhatnánk. A kattintással való elismerés szférája a digitális bennszülöttek második természete. Egy izraeli házaspár 2011-ben gyermekének a „Like” nevet adta.

Megannyi bírálat érte a lájkolást és a vele való visszaéléseket. A lájkolással olykor kiszolgáltatjuk IP-címünket és személyes adatainkat, sokszor tudunkon kívül lájkolunk (*likejacking*), a lájkolásra való biztatás mögött gyakran egy marketingfogás áll, a gyártók azért értékeltetik a termékeket, hogy ne kelljen szakértői csapatot fizetniük... Számos cég valóságos gazdasági cyberháborút vív a lájkok növeléséért, a lájkok növekedésének üteméről táblázatok készülnek. Mi lehet az oka mindennek? A lájkban hosszú távra szedimentálódhat a fogyasztói

preferencia, innen fakad vonzereje. Nem elegendő arról beszélni, hogy a rendszer leigázza, eltorzítja a virtuális életvilágot. A lánk természeténél fogva alkalmas arra, hogy gazdasági ambíciók kapcsolódjonak hozzá. Mintegy felülkódolja a megjelenő tartalmakat, egyazon síkon helyezi el őket, és ezzel megfelel a csereérték absztraháló mennyiségi viszonyainak. A rendkívül nehezen ellenőrizhető és áttekinthető hálózatban egyfajta puha kontroll biztosítéka, maga is egyfajta *sousveillance*. Amennyiben igaz, hogy a társadalmi gazdagság kognitív-affektív termelése mind kevésbé uralható, annyiban a lánkolás által kínált ekvivalencia megoldásként szolgálhat. Az értékelés logikája minden irányban kiterjed, az értékesítés pedig szorosan követi. Pánevaluáció és pánvalorizáció.

* * *

Az ún. webkettő (web 2.0) típusú internetes szolgáltatásokat működtető cégek bevétele nem egyszerűen a társadalmiasult munka kihasználásából ered, hanem magából a társadalmiságból. Olyan keretrendszeret kínálnak, amely a javak megosztását közvetíti, és ennek a keretrendszernek (mondjuk a *Youtube*-énak) az infrastruktúrája köztudottan nagyon egyszerű. A felhasználók tartalmakat hoznak létre és töltenek fel, anélkül, hogy a tevékenységükért pénzbeli ellenszolgáltatást várnának (megelégszenek a nem pénzbeli jutalmakkal, örülnek, hogy kommunikálhatnak és kibontakozhat kreativitásuk). A webkettőn alapuló közösségi oldalak legnagyobbika, a *facebook* részvényeinek egy részét felkínálja a tőzsdén, és ez számos elemző szerint az amerikai tőzsde történetének negyedik legnagyobb elsődleges részvénykibocsátását eredményezheti. Annak a kognitív-affektív társadalmi gazdagságnak, amelyet ez az internetes modell lehetővé tesz, nem a felettebb egyszerű keretrendszer a forrása, hanem az ingyenmunkát végző felhasználók mindennapos tevékenysége. Az ilyen típusú oldalakat nem közvetlenül ez a társadalmi gazdagság teszi olyannyira jövedelmezővé. Például a *facebook* bevételeinek mintegy 85 százalékát a reklámokból nyeri. „Laterális értékről” (Tiziana Terranova) van tehát szó, a virtuális járadék sajátos módon nem a javak teremtéséből fakad, hanem a fogyasztásra való felszólításból. Ez az üzleti stratégia a társadalmi kapcsolatokon, a tömegek által megosztott javakon való élősködésen alapszik, amelynek a termelési folyamat megszervezésével már nem kell bíbelődni a web 1.0 nagy befektetéseitől eltérően. A privát kisajátítás magára a közösségiségre vonatkozik.

Fogalmazhatnánk úgy, hogy a felhasználók egyszerre termelők és fogyasztók, de ennél összetettebb a helyzet. A munka itt egy retrospektív kritikai kategória: pusztán az utólagos bírálókat mutat rá, hogy a felhasználók nem egyszerűen a társadalmi gazdagság teremtésében vesznek részt, hanem közvetetten értékképzők. A cybertariátus tehát nem csak az általa létrehozott érték kisajátításáról nem tud, hanem arról sem, hogy egyáltalán munkát végez, hogy hálózati tevékenysége valójában *net-work*. Nem pusztán a sok millió klikkmunkás (*clickworker* – avagy a hiperbolikus bírálóban: hálózati rabszolga, *netslave*) osztálytudata⁹ hiányzik, hanem a munkás magára egyszerűen nem egy digitális gyár munkásaként tekint. Pontosan a tiszta ingyenmunka munka volta láthatatlan. Ráadásul – a posztfordista termeléshez hasonlóan – a teljes munkást igénybe veszik: a privát életét, a tudását, az érzéseit, a preferenciáit, a kapcsolatait, a szórakozási igényeit... A legerőteljesebb bíráló sem tudja szenvedésként leleplezni ezt a tevékenységet, mert a felhasználók önkéntesen, szabad idejükben, örömmel végzik tevékenységüket, sőt, gyakran magukban a feltöltött tartalmakban is éppen az örömük fejeződik ki. Hogyan is kívánnának ellenszolgáltatást azon helyen, ahol csakis élveznek? Sőt, a pénz felemlegetése sokakat elijesztene. Miért is rónának fel bármit? Az afirmáció kultúrájában erre nem kerülhet sor. Holott a globális standarddá vált közösségi oldal téridejét, a virtuális járadék feltételeként szolgáló keretrendszert mint a közvetítés formáját leszámítva a felhasználók rendelkeznek a termelési eszközökkel. Nem véletlen hát, hogy gyakran az ún. *peer-to-peer* modellt javasolják alternatívaként a centralizált rendszerrel szemben.¹⁰ A cél nem lehet az, hogy a felhasználók méltányosan fizetett bérmunkások legyenek, mint azt sokan javasolták (ki fizetne kicsodát? és miért?), hanem sokkal inkább arra kéne vonatkoznia, hogy megszűnjön az értékek kisajátítása, illetve a társadalmi gazdagság értékesítése.

⁹ Számos elmélet tulajdonít nagy szerepet az osztályelemzésnek. Így például McKenzie Wark vektoriális osztályról beszélt, amely információmonopóliummal rendelkezik, és ezzel szemben áll az új termelési módok létrehozására is képes hacker osztály, míg a kognitív kapitalizmus elméletére alapozó elemzés szerint olyan új típusú tőkés osztályról van szó, amely a szellemi tulajdonjogokra alapoz. A „netarchikus” kapitalizmus elmélete pedig azt sugallja, hogy a *peer-to-peer* típusú modelleken élősködő, azokat eltorzító osztály nem rendelkezik monopóliummal, hanem csupán elfogadható környezetet, részvételi felületet kínál. Más elméletek viszont az átmeneti szerepek sokaságának meglétét hangsúlyozzák. Például a web 2.0 modellben bizonyos felhasználók átmenetileg bérmunkásként dolgoznak, hogy a részvételi felületet vonzóbbá tegyék, tehát szinte termelést vezérlő, menedzseri funkciót töltenek be, számos felhasználó pedig önerőből minipreneurré léphet elő. Nem mindegy, hogy csupán leíró elméletről van-e szó (amely mondjuk a piaci és piacon túli viszonyok közti ingadozásra, a felhasználók státuszának bizonytalanságára és sokrétűségére mutat rá) vagy politikai felszólításról (amelynek, ahogyan Badiou mondaná maoista szellemében, azt kell elérnie, hogy az Egyből létrejöjjön a Kettő, hogy létrejöjjön egy ellentmondás).

¹⁰ Ugyanakkor ez a modell is ambivalens, könnyen kihasználható. Részletesebben: BAUWENS, Michel 1997. Class and capital in peer production = *Capital & Class*, 121-141.

Fontos, hogy a felhasználó nem adja el munkaerejét, másrészt pedig a részvételért sem fizet. A facebook így köszönti a majdani felhasználókat: *it's free and anyone can join* – az ideológia csakugyan a valóság fantazmagóriája. Ez az üzleti modell éppen úgy jelenik meg a lehetséges tagok számára, mint egy piacon túli, tisztán horizontális közösség szabad tevékenysége. „Metapiac” (Yann Moulier Boutang) jön hát létre, egy olyan közeg, amelyben a közvetítés nem a „méltányos csere” mechanizmusával történik. A megosztott tartalmak pedig nyilvános, egymással nem rivalizáló, könnyen továbbítható és másolható digitális javak, amelyeket a pénzt látszólag teljesen maga mögött hagyó közösség teremt. Az itt feltűnő dolgok, amennyiben nem korlátozzák megjelenésüket, a megosztás után bárki számára hozzáférhető közjavak, és ebből fakadóan vonatkozásukban szűkösség nem létezik – a gazdaságtan nyelvével: a határhaszon nulla. Feldarabolás és csökkentés nélkül is továbbadhatók, innen fakad e termelési mód hiperproduktivitása. Igen ám, de a metapiac a piacra kerül. A közösségi oldal standarddá válik, kényszerítő erővel hat, rajta kívül maradni veszteséget jelent, tehát szűkösség jön létre. Így amikor a legsikeresebb közösségi oldal tulajdonosai a tőzsde történetének egyik legnagyobb tranzakciójára készülnek, akkor pontosan egy piacon túli viszonyokat közvetítő vállalkozás eredményez egy rendkívüli piaci teljesítményt.

* * *

A művészet, mondja Habermas, a „visszamaradott igények kielégítője”¹¹, minden olyan szükséglet számára rezervátumként szolgál, amely a polgári társadalom materiális életvitelén belül nem valósítható meg igazán: a szolidáris közösségi lét, a kommunikatív tapasztalat boldogsága, a fantázia és a cselekvés spontaneitása, a természethez való mimetikus viszony, a termelő bensőséges kapcsolata a termelési eszközökkel... Ezt tovább fokozhatjuk: a művészet legalább a 18. század óta a kapitalizmus intermundiait kínálja, túl a célracionalitás szokványos viszonyain, és számtalanszor a nyílt antikapitalizmusnak ad teret. Vajon nem kéne-e szerkezeti értelemben a művészet mintájára leírni az internetet is? A javak tudatos és egyenlő megosztása, a magántulajdon határait meghaladó szolidaritás, az ajándékozás és a kooperáció piacon és államon túli viszonylatai, a *general intellect* uralhatatlan teremtőképessége mind arra készítet, hogy a világhálót a fennálló rendszer beteljesítetlen és beteljesíthetetlen szükségletei alternatív kielégítőjének tartsuk.

¹¹ HABERMAS, Jürgen 1972. Bewußtmachende oder rettende Kritik – die Aktualität Walter Benjamins = S. Unseld (ed.): *Zur Aktualität Walter Benjamins*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 190.

Ernst Bloch javasolta, hogy a felemás felvilágosodástól eltérően az ideológiát ne pusztán leleplezendő hamis tudatnak tartsuk, hanem lássuk meg a benne levő kritikai, emancipatorikus mozzanatokát is. Nem arról van szó, hogy hozzunk létre egy új, pozitív ideológiát (mint Lenin vagy Althusser esetében), hanem sokkal inkább arról, hogy a polgári társadalmon belül levő ideológiákban vegyük észre a megvalósíthatatlan álmokat, a beteljesíthetetlen reményeket. Ez magyarázza meg, hogy Bloch miért fordult akkora figyelemmel a marxizmus által elhanyagolt vagy lebecsült területek felé: a divatban, az orientalizmusban, Karl May könyveiben, az újszerű építészetben, az Aladdin csodalámpájáról szóló mesében a fennálló társadalom belső szökésvonalait látta. Még a legszörnyűbb vállalkozásokban is van egy figyelemre méltó heterogén többlet, egy boldogságigény. Bloch a Klu Klux Klán igaz, hiteles mozzanataira is rámutatott, Bloch nyomán pedig Fredric Jameson a fasizmust elemezte hasonló módon. Immanencia, szubracionális vágyak, affirmáció – a teljes, valódi felvilágosodás nem pusztán leleplez, hanem meglátja mindazokat a javakat, amelyeknek létrehozásával a létező világ az eljövendő más iránti vágyát fejezi ki. Az ideológia soha nem csupán leleplezendő, hanem mindig tartalmaz egy előremutató, emancipatorikus tendenciát is. Ennek a perspektívának hála pedig egész gondolkodásunk átalakul: egyszerre csak az utópikus, nem-egyidejű többletekre kezdünk el figyelni. Egy hirtelen sóhaj, egy különleges álom vagy egy szokatlan környezetbe vezető utazás is más színben tűnhet fel így. A blochi tekintet mindenütt apró forradalmakat lát kitörőben, amelyek aztán átcsaphatnak valami még nagyobb vállalkozásba is talán. A fennállóval szembeni elégedetlenség és a radikálisan új felé való haladás összefonódik.

Az internetre már hosszú évek óta vágyak sorát vetítik ki. A valódi demokrácia megvalósítójának, a libertariánus viszonyok biztosítékának vagy az anarcho-kommunista közösségiség terének tekintik, a piaci versenyen és az állami kényszeren túli egyenlő együttműködés terepének, amely még egy új, kritikai nyilvánosság megteremtését is lehetővé teszi. Ám ezeknek a vágyprojekcióknak a valósága kétértelmű. Az internet tényleges működése sokszor ellentétben van önnön hivalkodó normáival. A felhasználók horizontális együttműködése helyett egy centralizált rendszer internetokráciája sajátítja ki a megteremtett értékeket, a magántulajdon folyamatosan visszahódítja a közjavakat a szabad megosztástól, a piacon túli viszonyok helyett egy rendkívüli piaci vállalkozásnak, az általános áruvá válásnak lehetünk szemtanúi, a kreativitást a virtuális járadék szolgálatába állítják. Az internet keveréket képez: egyfelől megvalósítja a beteljesíthetetlen ideálokat, másfelől azonban újra és újra el is árulja őket.

Az ideológia és az utópikus szökésvonal egymástól alig megkülönböztethetőek – sajátos szintézis. A felhasználó éppen úgy lehet a fogyasztói preferenciák sodródó alanya, mint a fennálló rend korlátain túllépő lázadó, olykor egyetlen testben vegyülve. A vágy itt több holmi kivetítésnél, fantazmagóriánál – erőviszonyokról és harcról van szó.

Ugyanakkor más szökésvonalakkal is számolnunk kell. Az egyik a tömeges kivonulás tendenciája, amikor a virtuális világban való csalódás folytán egészen egyszerűen hátat fordítanak az internetnek. Ha pedig az elvonókúra sikerrel jár, vélik a kivonulók, újra fellelhetik a valódi közösségi létet – mégis van élet a halál előtt. A virtuális identitásunk harakirije csaknem mindig a pasztorálnak a megújított változataival jár együtt, amelyekben a nyers, természetes valóság iránti nosztalgia fejeződik ki. Nos, éppen ez a fantázia a lehető leginkább valóságidegen. Megfeledeznek arról, hogy amit közösségi létnek nevez, már réges-régen odaveszett és a pusztán kivonulás nem hozhatja vissza. Amíg ugyanis azon a helyen, ahol élünk, illetve, ahol dolgozunk, az elvont állami kényszer és a profitmaximalizáció elvont piaci kényszere ír felül mindent, s így azt is, ami a közösségiségnek legalább a látszatát igyekszik nyújtani (a „szomszédsági tanácsoktól” a munkahelyi „csapatmunkáig”), minden párhuzamos világ csak egy esetlen, tényleges hatalom nélküli kárpótlás lehet. Ebből a szempontból a közösségi oldalak és a belőlük való kivonulás ugyanazon eszképzizmus két oldala. A virtuális szférát hiába is terheljük meg olyan vágyakkal, amelyek kielégülése máshol található, sokkal inkább azon aspektusát kéne elmélyíteni, amely csakugyan a sajátja, s amelyről nem kéne lemondani holmi kivonulással. Gyakran felemlégetik, hogy a virtuális felületek megannyi felszabadító gyakorlathoz járultak hozzá, így például az „arab tavasz” idején, s ennek jelentősége tagadhatatlan. Vajon miért következne ebből az, hogy a közösségi oldalak mögött meghúzódó hierarchikus viszonyokat és a társadalmi gazdagság kisajátítását érintetlenül kell hagyni? A virtuális térben levő utópikus többlet igénylése része a rendszeren belülről kifelé törekvő, egyre inkább autonomizálódó irányulásnak, nem a politikai forradalom éretlen helyettesítése, nem pusztán másodlagos kompenzáció, hanem maga is tett.

(2012)